

סימן יח

השתחויה בהר הבית

פתיחה

נאמר בתורה (ויקרא כו, א):

ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה.

בגמרא (מגילה כב, ב¹) הובאה הברייתא הבאה:

ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה – עליה אי אתה משתחוה בארצכם, אבל אתה משתחוה על אבנים של בית המקדש.

בנוסף, הובאו שם שתי מגבלות לאיסור השתחויה על אבן משכית – האחת: 'לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים בלבד', והשנייה: 'לא אסרה תורה אלא פשוט ידים ורגלים בלבד'. דברי הגמרא הללו הובאו להלכה ברמב"ם (הלי ע"ז ו, ו-ז; הלי תפילה ה, יד).

יש לדון למה כוונת הגמרא בביטוי 'בית המקדש': האם רק העזרה בכלל זה, או שגם הר הבית בכלל מקדש, ואולי אף כל ירושלים. גם הרמב"ם (שם ושם) השתמש בלשון 'מקדש' ולא הסביר למה הכוונה, וכך גם ר' אברהם בנו בספר המספיק לעובדי ה' (מהד' דנה; פכ"ה עמ' 38-39)².

1. וכעין זה בספרא (בהר פרשה ו פרק ט אות ה) ובירושלמי (ע"ז ד, א).
2. על חשיבותה ועניינה של ההשתחויה במקדש, יעוין במאמרו של הרב גד אלדד: והשתחוה לה' בהר הקודש – למקומה של ההשתחויה במקדש, מעלין בקודש ה (אב תשס"ב) עמ' 71-83; ובמאמרו של הרב צבי שלוח: מהות ההשתחויה במקדש, מעלין בקודש מב (אלול תשפ"א) עמ' 63-75. על מקומה המרכזי של ההשתחויה במצוות העלייה לרגל, יעוין בספר עליית שלמה (יוגור; ס"י יג). מאמר נוסף שעוסק בנושאים הנידונים במאמר הנוכחי, ואף גרם לי להתלבט

המנחת חינוך (שמט, ג³) הסתפק בין האפשרות הראשונה והשנייה, ולא הזכיר את האפשרות השלישית; ודן לתלות את הדבר בטעמים שכתבו הראשונים לאיסור אבן משכית, ולסיום השאיר את הדבר בגדר 'צ"ע קצת'.⁴ אף הגרי"ד סולובייצ'יק (רשימות שיעורים ברכות כה, א ד"ה והנה יש⁵) הסתפק בין שתי האפשרויות הראשונות, ונשאר בצ"ע.

- אם יש צידוק בפרסום מאמרי, הוא מאמרו של הרב משה גרינהוט: גדרי איסור השתחויה על אבן משכית, מעלין בקודש מב (אלול תשפ"א) עמ' 77-94.
3. 'והנה נראה הא דבמקדש מותר דוקא מעזרת ישראל בפנים, דהוי מחנה שכינה, אבל חוץ לעזרה בכל הר הבית אסור, ועוברים משום לאו זה. ואפשר הכל הוא בכלל בית המקדש. ועיין ר"מ שם [=ה' ע"ז ו, ט] גבי נטיעת אילן בעזרה או בהר הבית. ואפשר לפי הטעם שכתב הרב המחבר [=בעל החינוך], מותר בהר הבית, שגם שם נגלה כשמש שאין עובדים אלא להשי"ת לבדו. אבל לדעת רש"י, שהוא דוגמת המקדש אסור לעשות בכל מקום, אפילו בהר הבית. וצ"ע קצת'.
4. בספר מצות המלך (לרב מנשה קליין, בעל שו"ת משנה הלכות; ח"ב עמ' לג מצווה שמט) כתב: 'ובמנ"ח נסתפק בהר הבית חוץ מעזרת ישראל, מהו להשתחוות שם על אבנים. ולפענ"ד דבהר הבית אסור, מדאמרו: אבל אתם משתחיים על האבנים שבמקדש, ולשון 'שבמקדש' משמע בפנים במקדש. ומה שטען המנ"ח דלטעם החינוך גם בהר הבית אין מקום חשד, יש לומר אדרבה, כיון שהגיע להר הבית ואינו נכנס לעזרה להשתחוות, ומשתחוה בחוץ, אדרבה, יחשדוהו שאין עבודתו להשם. וצ"ע'. לכאורה, מה שדייק מלשון 'שבמקדש' שהכוונה דווקא לעזרה אינו מוכרח, שהרי גם הר הבית נקרא מקדש, וכדלקמן. ולכאורה, גם מה שכתב שיחשדוהו אינו מובן כל כך, שהרי האדם משתחוה לכיוון קודש הקודשים, ומדוע שיחשדוהו שאין עבודתו לה' יתברך. וצ"ע'.
5. 'והנה יש לחקור בדין העם ששומעים את השם המפורש והם עומדים בהר הבית, האם הן רק עונים בשכמל"ו או שאף משתחיים. דיש לחקור באיסור השתחואה על אבנים הנלמד מקרא ד'ואבן משכית לא תתנו בארצכם' האם האיסור הוא להשתחוות אלא אם כן הוא משתחוה במקום שיש קיום השתחואה, דהיינו רק בעזרה, וכדכתיב בקרא: 'והשתחיות לפני ה' אלוקיך'. וכן משמע קצת מדברי הרמב"ם (פ"ג מהל' תמידין ומוספין ה"ז), שהדגיש: 'ומשתחוה ויוצא', דמשמע דחל קיום השתחואה דוקא בעזרה. ולפי זה נראה דהעומדים בהר הבית רק עונים בשכמל"ו. או האם האיסור דהשתחואה על אבנים חל רק בארצכם, כלומר בגבולין מחוץ למקדש, ובהר הבית מותר להשתחוות, וממילא העם שבהר הבית מחוייבים להשתחוות כששומעים את השם, מכיון דליכא איסור. וצ"ע'.

שלוש משמעויות ללשון 'מקדש'

מצד אחד, מצינו שימוש בלשון 'מקדש' במשמעות של **העזרה**: ראשית, בלישנא דקרא הלשון מקדש מתייחסת לעזרה: 'בכל קדש לא תגע ואל **המקדש** לא תבא עד מלאת ימי טהרה' (ויקרא יב, ד), שעניינו איסור כניסה לעזרה (רמב"ם הל' ביאת המקדש ג, יא); וכן (יחזקאל מג, כא): 'ולקחת את הפר החטאת ושרפו במפקד הבית **מחוץ למקדש**', ולפי רד"ק ואברבנאל, מדובר במקום שנמצא בתוך הר הבית ומחוץ לעזרה. שנית, שנינו במשנה (עירובין י, טו): 'שרץ שנמצא **במקדש** – כהן מוציאו בהמיינו, שלא לשהות את הטומאה'. ולפי כל השיטות בדיון זה, הכוונה לשרץ שנמצא בעזרה, שאין פסול בשרץ שנמצא במקדש, שבוודאי אינו חמור ממת שמותר להכניסו להר הבית

בשולי דברי הגרי"ד, יצוין שהקביעה ש'קיום השתחואה' שייך רק בעזרה אינה פשוטה, ולשון הרמב"ם (הל' תפילה ה, א) היא: 'שמונה דברים צריך המתפלל **להזהר בהן ולעשותן**, ואם היה דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותן, אינן מעכבין. ואלו הן: עמידה, ולכח המקדש, ותקון הגוף, ותקון המלבוש, ותקון המקום, והשוית הקול, והכריעה, **וההשתחויה**'. ויעוין עוד בדברי הגרי"ד (שם כא, א ד"ה ובמשנה), שנקט שמשתחוים רק בעזרה: 'ובמשנה (יומא דף סו א) בודיו של השעיר, איתא: 'יהכניהם והעם העומדים **בעזרה** כשהיו שומעים שם המפורש יוצא מפי כהן גדול היו כורעים ומשתחוים ונופלים על פניהם ואומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. ובירושלמי (יומא פ"ג ה"ז) איתא 'הקרובים היו נופלים על פניהם והרחוקים היו אומרים בשכמל"ו'. ומבואר מזה דילפינן מקרא דכי שם ה' אקרא הבו גודל לאלוקינו חיוב שבח והודאה לשם השם, אלא דההודאה מתחלקת דהעומדים בעזרה כורעים ומשתחוים ואומרים בשכמל"ו, ואילו הרחוקים דהיינו העם שעומדים מחוץ למקדש אינם אלא משבחים ואומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ובביאור החילוק בין העומדים בעזרה לבין העם העומדים מחוץ למקדש נראה דבעצם מקרא דכי שם ה' אקרא הבו גודל לאלוקינו ילפינן חיוב כיבוד ושבח להזכרת השם, וכריעה והשתחואה הויין קיום של כיבוד ושבח לשם המפורש. ומעיקר הדין השומע את השם המפורש חייב תמיד להשתחוות, אלא דאסור להשתחוות על אבנים מחוץ למקדש, וכדתניא (מגילה דף כב ב) 'ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה, אי אתה משתחוה בארצכם אבל אתה משתחוה על אבנים של בית המקדש', וע"כ רק הקרובים חייבים להשתחוות כששומעים שם המפורש. ע"כ דברי הגרי"ד. ויעוין עוד בזה, בספר שיעורי הגרי"ד על עבודת יום הכיפורים (עמ' סח).

(פסחים סז, א).⁶ וכן מפורש בדברי הרמב"ם (הלי בית הבחירה א, ה): 'ואלו הם הדברים שהם עקר בבנין הבית: עושין בו קדש וקדש הקדשים, ויהיה לפני הקדש מקום אחד והוא הנקרא אולם, ושלשתן נקראין היכל; ועושין מחצה אחרת סביב להיכל, רחוקה ממנו, כעין קלעי החצר שהיו במדבר, וכל המוקף במחצה זו, שהוא כעין חצר אהל מועד, הוא הנקרא עזרה. **והכל נקרא מקדש**'. ונראה ברור שכוונתו לומר שהעזרה עם המחיצה שסביבה, הכל נקרא מקדש, ואין הר הבית בכלל. וכן הבינו מדבריו הרדב"ז (שם, ט; יב) והר המוריה (שם אות יא).

מצד שני, מצאנו שגם הר הבית כולו מכונה מקדש, ואף לכך יש ראייה מלישנא דקרא: 'ומן המקדש לא יצא ולא יחלל את מקדש אלהיו' (ויקרא כא, יב), והרי מותר לכהן גדול לצאת מהעזרה, וכפי שמוכח מדברי הגמרא (יומא ב, א): 'מאי בירה? אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: מקום היה **בהר הבית**, ובירה שמו. וריש לקיש אמר: כל המקדש כולו קרוי בירה, שנאמר: הבירה אשר הכינותי'. ובגמרא שם מבואר שהבירה היא המקום שאלו מפרישים את הכהן הגדול שבעה ימים קודם יום הכיפורים, וכתב רש"י (יומא ו, ב ד"ה מביתו) שלשכה זו לא התקדשה בקדושת העזרה. מעט משמעות להתיר השתחויה בהר הבית יש מהפסוק (ישעיה כז, יג): 'והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם'.

6. איברא, דערוך השולחן העתיד (הלי ביאת מקדש לז, כו) כתב שההוצאה היא מכל הר הבית: 'טומאה שנמצאת במקדש כמו שרץ וכיוצא – אם הוא בחול, מוציאים אותו מכל מקום שהוא, והיינו משערי הר הבית ולפנים; אבל כשנמצא בשבת, דהוא מוקצה – אם נמצא במקומות שאין שם כרת וחטאת על הנכנס בטומאה, כמו בכל הר הבית עד פתח העזרה, כופין עליו כלי עד אחר שבת. ואף על גב דאין שבות במקדש, לא בכל הדברים אמרו כן'. וצ"ע.

מצד שלישי, גם **ירושלים** נקראה מקדש: מצאנו במקומות רבים⁷ הבדלה בין 'מקדש' למדינה. המושג מדינה התבאר על ידי הרמב"ם (פיהמ"ש מע"ש ג, ד): 'מדינה נקרא כל מקום מערי ארץ ישראל חוץ מירושלים'. ואכן, דבריו מוכרחים להבנת המשנה שם, שדנה בפירות בירושלים ומעות במדינה ובפירות במדינה ומעות בירושלים לעניין חילול מעשר שני, ועל כרחנו שהשם מדינה מתייחס למקומות שמחוץ לירושלים. והרמב"ם ציין להגדרה זו במקום נוסף (פיהמ"ש סוכה ג, י), בנוגע לנטילת לולב כל שבעה, ומוכח מדבריו שלעניין זה כל ירושלים נחשבת 'מקדש', שהרי המשנה (סוכה שם) השתמשה בלשון 'מקדש'. ונמצא שאפשרות זו אינה מעוגנת בלישנא דקרא, אך יש לה מקורות בחז"ל.

הוכחה מתפילת יהושפט והעם שמותר להשתחוות בהר הבית

והנה, בתיאור תפילת יהושפט במקדש (דה"ב כ, ה-יח), נאמר:
[ה] ויעמד יהושפט בקהל יהודה וירושלם בבית ה' לפני החצר החדשה [...] [יג]
וכל יהודה עמדים לפני ה' גם טפם נשיהם ובניהם [...] [יח] ויקד יהושפט אפים
ארצה וכל יהודה וישבי ירושלם נפלו לפני ה' להשתחות לה'.

חז"ל והראשונים בכמה מקומות (פסחים צב, א; יבמות ז, ב; זבחים לב, ב; ועוד) מבארים את עניינה של 'החצר החדשה', ובפשטות מדובר בעזרת נשים, שהתחדשה כחצר נוספת מחוץ לעזרה. נראה אפוא שהשתחויה המונית זו התקיימה בהר הבית, מחוץ לעזרה. כך נראה גם מאזכור 'טפם נשיהם' ובניהם, שהרי אין דרך נשים להיכנס לעזרה (תוספתא ערכין ב, א; גמרא קידושין נב, ב; ויעוין בפסח לה' עמי שסב, שיש לכלל זה יוצאים מן הכלל).

7. כגון שימוש בנגר הנגרר בשבת (שבת קכו, א), החזרת ציר שידה תיבה ומגדל בשבת (עירובין קב, ב), החזרת רטייה בשבת (שם), תקיעה בשופר בר"ה שחל בשבת (ר"ה כט, ב), נטילת לולב כל שבעה (סוכה מא, א), ברכת כהנים (סוטה לו, ב), ההבדל בין העומר לשתי הלחם (מנחות סח, ב), ועוד.

אמנם יש מקום לדחות, שכן ייתכן שההר לא היה מרוצף, ולא חל בו איסור
אבן משכית.

הוכחה מספר נחמיה שמותר להשתחוות בהר הבית

נאמר בספר נחמיה (ח, א-ח) :

[א] ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים ויאמרו
לעזרא הספר להביא את ספר תורת משה אשר צוה ה' את ישראל. [ב] ויביא
עזרא הכהן את התורה לפני הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמע ביום אחד
לחדש השביעי. [ג] ויקרא בו לפני הרחוב אשר לפני שער המים מן האור עד
מחצית היום נגד האנשים והנשים והמבינים ואזני כל העם אל ספר התורה.
[ד] ויעמד עזרא הספר על מגדל עץ אשר עשו לדבר ויעמד אצלו מתתיה ושמע
ועניה ואוריה וחלקיה ומעשיה על ימינו ומשמאלו פדיה ומישאל ומלכיה
וחשם וחשבדנה זכריה משלם. [ה] ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם כי מעל כל
העם היה וכפתחו עמדו כל העם. [ו] ויברך עזרא את ה' האלהים הגדול ויענו
כל העם אמן אמן במעל ידיהם ויקדו וישתחו לה' אפים ארצה. [ז] וישוע ובני
ושרביה ימין עקוב שבתי הודיה מעשיה קליטא עזריה יוזבד חנן פלאיה
והלויים מבינים את העם לתורה והעם על עמדם.

בפסוק ו' מתוארת השתחויה אפיים ארצה, ומכלל התיאור נראה שמעמד
זה התקיים מחוץ לעזרה: ראשית, 'הרחוב אשר לפני שער המים' אינו תיאור
מתאים לעזרה כלל ועיקר; שנית, מבואר בפסוק ה' שהעם נעמד רק עם פתיחת
ספר התורה, ומוכח שקודם לכן ישב, והרי אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית
דוד בלבד (תוספתא סנהדרין ד, ד; גמרא יומא כה, א; סט, ב; ועוד). שלישית,
בהמשך הדברים (נחמיה ח, טז) נאמר: 'ויצאו העם ויביאו ויעשו להם סכות
איש על גגו ובחצרותיהם ובחצרות בית האלקים וברחוב שער המים וברחוב
שער אפרים'. הרי ש'רחוב שער המים' אינו 'חצרות בית האלקים' אלא מקום
אחר. רביעית, גם בדברי חז"ל (תוספתא סוטה ז, יג; גמרא יומא סט, ב וסוטה
מא, ב), מפורש שמעמד זה התקיים מחוץ לעזרה, ובעקבות דברי חז"ל, כתבו
כן גם ראשונים ואחרונים רבים מספור. ואולם גם בזה יד הדוחה נטויה, שכן
לא ברור שההר היה מרוצף.

מפסוקים נוספים נראה שהשתחויות נעשו בהר הבית מחוץ לעזרה

ישנם תיאורים נוספים של השתחויות שככל הנראה נעשו בהר הבית מחוץ לעזרה, אף שהדבר לא נאמר במפורש. לאחר תפילת שלמה בחנוכת המקדש, נאמר (דהי"ב ז, ג):

וכל בני ישראל ראים ברדת האש וכבוד ה' על הבית ויכרעו אפים ארצה על הרצפה וישתחוו והודות לה' כי טוב כי לעולם חסדו.

בפשטות, לא נראה ש'כל בני ישראל' נמצאו באותה שעה בתוך העזרה, שמידותיה 135 על 187 אמות בלבד, והיא שימשה באותו היום להקרבת כמאה וארבעים אלף קרבנות (שם, ה), ולעמידת הכהנים על משמרתם והלויים בכלי שיר (שם, ו). נראה אפוא שהשתחויה המונית זו נעשתה בהר הבית, מחוץ לעזרה. ואולם גם מכאן אין ראיה, משום שלא ברור שההר היה מרוצף.

עוד נאמר (שם כט, כח), בתיאור מעמד טיהור המקדש וחינוך עבודתו על ידי המלך חזקיהו:

וכל הקהל משתחיים והשיר משורר והחצצרות מחצרים⁸ הכל עד לכלות העלה.

גם כאן, ההבנה הפשוטה היא ש'כל הקהל' לא היה בתוככי העזרה אלא מחוצה לה, והדבר לא מנע מהם להשתחוות. וגם כאן יש לדחות, משום שלא ברור שההר היה מרוצף. ומסיבה נוספת אין ראיה ברורה מכל הפסוקים הללו, שכן ייתכן שההשתחויה לא נעשתה ישירות על הקרקע אלא על מחצלות או בגדים שחצצו בין המשתחווים ובין הקרקע.⁹

8. מחצצרים כתיב.

9. יש להוסיף, שעל האמור במשנה (אבות ה, ה): 'עומדים צפופים ומשתחיים רווחים', נאמר בגמרא (יומא כא, א) פירוש שממנו עולה שהדבר אירע בעזרה: 'אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שישאל עולין לרגל עומדין צפופין, ומשתחיים רווחים; ונמשכין אחת עשרה אמה אחורי בית הכפורת. מאי קאמר? הכי קאמר: אף על פי שנמשכין אחת עשרה אמה אחורי בית הכפורת, ועומדים צפופין – כשהן משתחווין, משתחווין רווחים'. בעקבות הגמרא, כתבו כל

הוכחה מהספרי שמוותר להשתחוות בהר הבית ודחייתה

נאמר בספרי (דברים ס"י שה ד"ה ומעשה):

ומעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על גבי החמור, והיו תלמידיו מהלכים אחריו, וראה ריבה אחת מלקטת שעורים מתחת רגלי בהמתם של ערביים. כיון שראתה את רבן יוחנן בן זכאי, נתעטפה בשערה ועמדה לפניו, ואמרה לו: רבי, פרנסני! אמר לה: בת מי את? אמרה לו: בתו של נקדימון בן גוריון אני. אמרה לו: רבי, זכור אתה כשחתמת בכתובתי? אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: אני חתמתי על כתובתה של זו, והייתי קורא בה אלף אלפים דינרי זהב של בית חמיה. ושל בית ריבה זו לא היו נכנסים להשתחוות בהר הבית עד שהיו פורסים להם כלי מילת תחת רגליהם, נכנסים ומשתחווים וחוזרים לבתיהם בשמחה.

מפשטות דברי הספרי, משמע שייחודם של 'בית ריבה זו' אינו בעצם ההשתחויה, אלא רק בפריסת כלי מילת, ושאר אנשים היו משתחוים שם ללא פריסת כלי מילת.¹⁰ אמנם יש לדחות: ייתכן ששאר האנשים היו פורסים מחצלות פחותות ערך ולא כלי מילת יקרים,¹¹ ולא היו משתחוים על הרצפה ממש, וכן ייתכן שגם מקור זה מתייחס לאדמה ולא למרצפות. ואולם, הרב משה גרינהוט (מעלין בקודש מב עמ' 84) הוכיח מדברי יוסף בן מתתיהו שהר הבית היה מרוצף, לפחות מתקופת הורדוס, יעו"ש.

ראיה מהמשנה במידות שמוותר להשתחוות בהר הבית

והנה במשנה (מידות ב, ג) נאמר: 'ושלש עשרה פרצות היו שם, שפרצום מלכי יון. חזרו וגדרום, וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחויות'. וכתב הרמב"ם בפירושו למשנה זו: 'כל זמן שמגיע האדם לפרצה מאותם הפרצות, משתחוה

מפרשי המשנה הקדומים (רש"י, רמב"ם, רבינו יונה, רבי מתתיהו היצהרי, רשב"ץ) שכוונת המשנה לעמידת קהל רב מאוד בעזרה.

10. ובדרך אגב למדנו, שהייתה בזמן הבית מציאות של כניסה להר הבית לשם השתחויה גרידא.

11. יוקרתם של כלי מילת עולה מכמה מקורות בדברי חז"ל: תוספתא (פאה ד, י), ירושלמי (פאה ח, ז), אבות דר' נתן (נוסח א פרק כח), איכה רבה (ד, ה), ועוד.

לה' דרך תודה, על עקירת מלכות יון הרשעה'. ובפשטות נראה שהשתחויות אלו נעשו בהר הבית, לרואה את אותן הפרצות מבחוץ, וכן נראה ממה שכתב בתפארת ישראל (שקלים ו, ג יכין אות כב): 'ותקנו לכל המקיפים המקדש, כשיגיעו למקום תיקון הפרצה ישתחוו', וכן כתב הרב זלמן מנחם קורן (תחומין ג עמ' 422).¹² ודוחק לומר שהיו משתחוים על גבי בגד, שהרי מפשט דברי המשנה והרמב"ם נראה שהשתחויה זו הייתה מעשה תדירי, עממי ופשוט, שלא דרש פריסת בגד על הרצפה קודם לו. ולכאורה גם כאן יש לדחות, שכן לא ברור שההר היה מרוצף, אלא שלפי דברי הרב גרינהוט הנ"ל, יוצא שבסוף ימי בית שני כבר היה ההר מרוצף.

דברי הרוקח בפירושו לסידור התפילה

כתב רבינו אלעזר מגרמייזא, בעל הרוקח, בפירושו לסידור התפילה (אות טו עמ' סא):

והשתחוו להר קדשו, וכתוב: 'וירעו' [ויכרעו]¹³ אפים ארצה על הרצפה וישתחוו. זה שאמר הכתוב: 'אבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה', אבל בעזרה חייב.

הלשון 'חייב' קצת מגומגמת, ושמא כוונתו לומר שיש צורך להשתחוות שם, וכפי שקוראים הפסוקים לעשות. ועכ"פ, מדבריו נראה שהמקום שבו משתנה

12. אמנם בשפת אמת (חנוכה תרנ"ג) כתב: 'איתא שהיו י"ג השתחויות בעזרה – חד אמר נגד י"ג פרצות שגדרום, וחד אמר נגד י"ג שערים'. ומדברי הראב"ה שצוטטו בתוס' יו"ט (מידות ב, ג) יש מקום להבין שהשתחוו במקום השערים עצמם, ולא ממול השערים, יעו"ש. מכל מקום, לכאורה אין זו המשמעות הפשוטה של לשון המשנה. בפירוש רבינו שמעיה (מידות שם) כתב שהשתחוו 'בעזרה הגדולה', וצ"ע אם כוונתו להר הבית או לעזרה: בפסוק (דהיי"ב ד, ט) נקראה עזרת ישראל בשם זה, ובעקבות זה קבע הרב גרינהוט במאמרו (לעיל עמ' שנט, עמ' 85 הערה 22), שהכוונה כאן לעזרת ישראל. ויעוין לעיל (עמ' קיז), שמצאנו שהר הבית נקרא עזרה, ואף שבסתמא אין להעלות אפשרות זו בכל אזכור של 'עזרה', הכא שאני שהוסיף את המילה 'הגדולה'. ובפירוש הרא"ש (מידות שם) מבואר לכאורה שהשתחויה נעשתה בעזרה.

13. תוקן על פי לישנא דקרא (דהיי"ב ג, ז).

הדין הוא רק העזרה, ולא הר הבית.¹⁴ ואף שמצאנו מקורות בדברי הראשונים שבהם הר הבית כולו נקרא בשם עזרה,¹⁵ ויש גם מקורות שבהם כתוב הר הבית והכוונה לעזרה¹⁶ – צ"ע אם יש בזה כדי להפקיע מכך שההבנה הפשוטה בדברי הרוקח היא שכוונתו לעזרה ולא להר הבית.

ויעוין עוד במה שכתב הרוקח (שם אות צו עמ' תקמה): 'השתחוה להר קדשו – זה ציון והר הבית והר המזרחי, וכן (אות קלד עמ' תרפב): 'השתחוה לה' בהר הקדש – הוא ציון הר הבית, בירושלים עיר הקדש'. מלשונות אלו משמע קצת שהשתחויה שייכת בכל הר הבית, ולא רק בעזרה.

סיכום

נמצא שההבנה המרווחת יותר במקורות מהתנ"ך ומדברי חז"ל, היא שמותר להשתחוות בפישוט ידיים ורגליים על רצפת הר הבית, ואף מחוץ לעזרה. ואולם הדבר אינו מפורש, משום שלא ברור אם ההר היה מרוצף, ומסיבות נוספות. לעומת זאת, הרוקח כתב לשון 'עזרה' בתיאור המקום שבו משתחוים. אמנם נראה שאין ראיה מדברי הרוקח, והוא עצמו כתב לשונות אחרות שמשמע מהן שהשתחויה שייכת בכל הר הבית ולא בעזרה. ויש להוסיף שבדרך כלל, מגמתו בפירושו לסידור היא פרשנית ולא הלכתית. וצ"ע להלכה.¹⁷

14. עקרונית, היה מקום לומר שבהר הבית מותר להשתחוות ובעזרה חייבים להשתחוות. אך לכאורה אין מקור לכך.

15. ויעוין בזה לעיל (סי' ו).

16. יעוין בתוס' יו"ט (ביכורים א, ט ד"ה נטמאו; חגיגה א, א ד"ה ומי).

17. ויעוין עוד בשו"ת דבר חברון (ג, שפה) ובסידור המקדש (ב, נג, כ).